

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Σχέσεις γονέων και τέκνων στο μέσο Ιταλικό μεσαίωνα. Πληροφορίες από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης.*

Η ύπαρξη στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας συγκεντρωτικής κεντρικής εξουσίας, και η παρουσία μεγάλων νομοθετικών έργων που εκπορευόταν από αυτή, δίνουν τη δυνατότητα στο σύγχρονο ιστορικό του δικαίου να παρακολουθήσει την εξέλιξη των θεσμών. Κάτω από αυτό το πρίσμα και η απόπειρα σκιαγράφησης της πορείας της πατρικής εξουσίας στο βυζαντινό κόσμο έδωσε, έστω και με κάποιες δυσκολίες, τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η απόλυτη εξουσία ζωής και θανάτου του ρωμαίου πατέρα, μετουσιώθηκε σταδιακά σε μια ήπια κηδεμονία, διατηρώντας, σε περιουσιακό κυρίως επίπεδο, αρκετές αναμνήσεις από τις ρωμαϊκές καταβολές της. Διαδοχικά διατάγματα προσπάθησαν να περιορίσουν την πώληση και την έκθεση των παιδιών, συνήθειες αρκετά βαθιά ριζωμένες στους λαούς της αυτοκρατορίας, ενώ άλλα δημιούργησαν ήδη από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια έναν πυρήνα περιουσιακής αυτοτέλειας των υπεξουσίων – το πεκούλιο – θέτωντας με αυτόν τον τρόπο τα θεμέλια για τη μελλοντική τους αυτονομία. Φυσικά σε ορισμένους τομείς η γνώμη του πατέρα εξακολουθεί να βαρραίνει αρκετά. Γάμος των υπεξουσίων χωρίς τη συναίνεση του είναι άκυρος και επιτιμάται ως πορνεία από την εκκλησία¹. Επίσης, παρά τις επιμέρους διαφορές, ο πατέρας θα κρατήσει, σ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, τον

* Η παρούσα εργασία ανακοινώθηκε στην Ε' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, που διοργανώθηκε στην Κομοτηνή στις 18-20 Οκτωβρίου του 2001, από τη Νομική Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. D.23.3.68 επανάληψη του χωρίου σε B.29.1.64. = Τιπουκ.29.1.64.· Μ. Βασιλείου καν.38, 41, 42. Βλ. αναλυτικότερα Γ. Χατζάκης, Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο, Αθήνα 2000 (διδασκαρική διατριβή), σ. 113επ.

τελευταίο λόγο για την ανεξαρτητοποίηση των υπεξουσίων του. Εκτός από τις μάλλον σπάνιες περιπτώσεις της καταδίκης του σε θάνατο, της αιχμαλωσίας του, της ανάληψης από μέρους των υπεξουσίων του συγκεκριμένων αξιωμάτων, και φυσικά του θανάτου του, μόνο με δημόσια πράξη του πατέρα (*emancipatio* – χειραφεσία), είναι δυνατόν να καταστούν αυτεξούσια τα παιδιά του και να απελευθερωθούν από τα δεσμά της πατρικής εξουσίας².

Ανάλογα συμπεράσματα δεν μπορούν να εξαχθούν δυστυχώς για την ιταλική χερσόνησο. Η ταραγμένη ιστορία της κατά την περίοδο του μεσαίωνα, η, μερική έστω, παρακμή των πόλεων μεταξύ του 3^{ου} και του 5^{ου} αιώνα³, αλλά κυρίως η έλλειψη ισχυρής κεντρικής εξουσίας, επέβαλε ένα *de facto* δικαιικό πλουραλισμό στις ιταλικές κοινωνίες. Το δίκαιο που θα φέρουν μαζί τους οι βόρειοι επιδρομείς⁴, αλλά και η βυζαντινή επίδραση⁵ στις περιοχές εκείνες που επηρεάζονται πολιτικά και πολιτιστικά από την Κωνσταντινούπολη⁶, θα συνδυαστούν με το υπάρχον ισχυρό ρωμαϊκό υπόβαθρο⁷ και θα συντελέσουν ακόμη περισσότερο σ' αυτή την πολυμορφία.

Φυσικά στο κέντρο αυτών των αλλαγών θα βρεθεί και ο θεσμός της οικογένειας. Η πορεία του δεν είναι δυνατό να χαραχθεί με ακρίβεια.

2. Για την πατρική εξουσία στο βυζαντινό κόσμο βλ. ενδεικτ. : Α. Χριστοφιλόπουλος, Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιο, Αθήνα 1946, και Χατζάκης, ό.π..

3. Το φαινόμενο δεν είναι τόσο έντονο στην Ιταλία όπως σε άλλες περιοχές της βόρειας Ευρώπης. Οι ιταλικές πόλεις εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να υπάρχουν και κάποιες από αυτές να ακμάζουν. Βέβαια οι περισσότερες έχουν απολέσει την παλαιότερη λειτουργία τους, αφού δεν αποτελούν πλέον στρατιωτικό, πολιτικό και διοικητικό κέντρο, αλλά απλά στοιχειώδεις οικονομικές βάσεις. Η παραπάνω κατάσταση μεταβάλλεται από τα μέσα περίπου του 10^{ου} αιώνα, οπότε σταδιακά παρατηρείται μια νέα ακμή στα αστικά κέντρα. Βλ. σχετ. Ν. Καραπιδάκης, Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης (5^{ος}-11^{ος} αι.), Αθήνα 1996, σ. 167-168· J. Le Goff, *Il Medioevo, Alle origini dell' identità europea*, Roma 2001, σ. 49.

4. Πρόκειται στην πραγματικότητα για περισσότερους λαούς, αρκετοί μάλιστα από τους οποίους βρισκόταν έξω από τη ζώνη επίδρασης του ρωμαϊκού κόσμου. Βλ. σχετ. G. Astuti, *Lezioni di storia del diritto italiano, Le fonti*, Padova 1953, σ. 75-118· D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994, σ. 39.

5. Για τη διάδοση του *Corpus Juris Civilis* στην Ιταλία μετά την ανακατάληψη της από τον Ιουστινιανό βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 57-65, 197-230· G. Ferrari dalle Spade, *Codificazione giustiniane e leggi Romane dei barbari*, στο *Scritti Giuridici*, τ. II, Milano 1954, σ. 410· Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I, Αθήναι 1963, σ. 311-319.

6. Βλ. σχετ. F. Burgarella, S. Chierici, R. Fontaine, M. Guidetti, G. Penco, P. Poggio, M. Rouche, *L' Europa Barbara e Feudale*, τ. 1, Milano 1978, σ. 193-198.

7. Βλ. σχετ. J. Gaudemet, *Το ρωμαϊκό θαύμα*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990, σ. 60-63, 66-70.

Ιδιαίτερα πριν από το δέκατο αιώνα οι πληροφορίες που υπάρχουν σχετικά είναι ελάχιστες. Πρόκειται είτε για μεμονωμένα νομοθετήματα μικρής εκτάσεως, είτε για αποφάσεις τοπικών συνόδων, είτε τέλος για αρχαιολογικά ευρήματα. Τίποτε όμως από τα παραπάνω δεν οδηγεί στην εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων.

Κοινά αποδεκτές σταθερές γι' αυτούς τους αιώνες αποτελούν, αφενός η διαπίστωση ότι οι βόρειοι επιδρομείς, και ιδιαίτερα τα Λογγοβαρδικά φύλα που από τον 6^ο αιώνα κατακλύζουν την Ιταλία για να εγκατασταθούν τελικά σ' αυτή⁸, ήταν οργανωμένοι με τη δομή της «φάρας», και αφετέρου η επισήμανση ότι οι ντόπιοι πληθυσμοί αφέθηκαν από τους κατακτητές, με βάση την αρχή της προσωπικότητας του δικαίου⁹, να διέπονται από τους δικούς τους κανόνες. Κάτω από αυτό το πρίσμα ο τομέας της οικογένειας φαίνεται να αποτέλεσε περισσότερο παράγοντα σύγκλισης παρά διαφοροποίησης, αφού το Λογγοβαρδικό οικογενειακό πρότυπο¹⁰ δεν ξέφευγε ιδιαίτερα από το αντίστοιχο του ρωμαϊκού κόσμου¹¹. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μεγάλες ομάδες που τα μέλη τους συνδεόταν με χαλαρούς συγγενικούς δεσμούς και βρισκόταν κάτω από την εξουσία του γηραιότερου ίσως ή ισχυρότερου μέλους τους. Οι ομάδες αυτές στις οποίες περιλαμβάνονται ακόμα και οι δούλοι, σ' αυτό το πρώτο στάδιο βρίσκονται εγκαταστημένες σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές όπου όχι λίγες φορές έχουν αφήσει τοπωνυμικά κατάλοιπα τα οποία επιβιώνουν μέχρι σήμερα¹².

Οι εσωτερικές σχέσεις μέσα σ' αυτή την ευρύτερη οικογένεια ρυθμίζονται από τη δύναμη επιβολής του αρχηγού της. Πρός τα έξω αυτός είναι ο νόμιμος εκπρόσωπος προς την εκάστοτε εξουσία, και φυσικά ο υ-

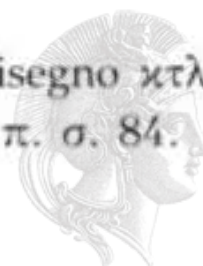
8. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 151-152· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 68-73, 83-85· D. Nicholas, Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Αθήνα 2000, σ. 113-114.

9. Παρόμοια τακτική ακολούθησαν όχι μόνο με τους ντόπιους πληθυσμούς αλλά ακόμη και με τους γοτθικούς πυρήνες που είχαν παραμείνει στη χερσόνησο. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 77-79· P. S. Leicht, Storia del diritto italiano, Le fonti, Milano 1956, σ. 54-65· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263, 265· Δ. Γκόφας, Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου, τ. I-III, Αθήναι – Κομοτηνή 1985, σ. 180-182.

10. Βλ. σχετ. L. Palumbo, Il consiglio di famiglia nel diritto longobardo, Lanciano 1896, σ. 79επ· P.S. Leicht, Storia del diritto Italiano, Diritto delle persone e di famiglia, Milano 1960, σ. 134επ· E. Besta, La famiglia nella storia del diritto italiano, Milano, 1962, σ. 193.

11. Για την patria potestas στο ρωμαϊκό κόσμο βλ. ενδεικτ. G. Longo, Diritto Romano, τ. III, Diritto di Famiglia, Roma 1940· M. Kaser, Das romische Privatrecht, I-II (Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.1.2.) München 1971-1975, επίσης βλ. και Χατζάκης, ό.π., σ. 13-23.

12. Όπως για παράδειγμα Fara d' Adda, Fara degli Abruzzi, Farendo, Farisegno κτλ.. Βλ. σχετ. Leicht, ό.π. σ. 62-63· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 84.

περασπιστής της. Η κηδεμονία που ασκεί στους υποτελείς του, του δίνει το δικαίωμα να αποφασίζει για το γάμο τους, τον εγκλεισμό τους σε μοναστήρι¹³ ή και την πώληση τους¹⁴. Οι γιοι ενηλικιώνονται από τη στιγμή που είναι σε θέση να πάρουν όπλα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παύουν να υπακούουν στον αρχηγό της ομάδας. Οι γυναίκες μετά το γάμο τους εξέρχονται πλήρως από την πατρική «φάρα» και εισέρχονται σ' αυτή του συζύγου τους. Βέβαια, θα πρέπει ίσως να τονιστεί, ότι ούτε όλες οι πολιτιστικές ομάδες των επιδρομέων διακρινόταν από την ίδια ένταση στους οικογενειακούς δεσμούς¹⁵, ούτε και η ντόπια παράδοση απέκλειε τη συνύπαρξη πυρηνικών οικογενειών¹⁶.

Η διάδοση του φεουδαρχικού συστήματος¹⁷ στη χερσόνησο θα ενισχύσει ακόμη περισσότερο αυτά τα πρότυπα. Η αρχή της μη διάσπασης των φεουδαρχικών γαιών δείχνει να ευνοεί την ύπαρξη μεγάλων οικογενειών. Οι ομάδες αυτές που υπακούουν στον εκάστοτε αρχηγό, συνδέονται σταθερά και για μακρά χρονικά διαστήματα με συγκεκριμένα τμήματα γης, από τα οποία μάλιστα δεν διστάζουν να αντλήσουν το επίθετο τους ή τέλος πάντων κάτι που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πρωτόγονη μορφή επιθέτου¹⁸. Και όλα αυτά όχι μόνο στο επίπεδο των ιδιοκτητών – φεουδαρχών, αλλά και σε αυτό των παροίκων¹⁹.

Το πέραςμα στη νέα χιλιετία θα αποτελέσει αφετηρία για σημαντικές

13. Η εξουσία αυτή αναγνωρίστηκε για παράδειγμα από τη σύνοδο του Worms το 868. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 265· D. Lett, Το παιδί μέσα στη χριστιανισμένη, στο D. A. Bidon – D. Lett, Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα, Αθήνα 1999, σ. 103-105.

14. Ο Κασιόδωρος διηγείται ότι στις αρχές του 6^{ου} αιώνα οι χωρικοί της νότιας Ιταλίας με την ευκαιρία ενός παζαριού πωλούσαν τα παιδιά τους (PL 94, 571). Βλ. σχετ. Lett, ό.π. σ. 81.

15. Το έδικο του Ροθαρίου (643), βασιλιά – νομοθέτη των Λογγοβάρδων, γνωστό και ως «Λομβαρδικό έδικο», προέβλεπε επί παραδείγματι, τη δυνατότητα των γιων να χωριστούν από τους γονείς τους και να δημιουργήσουν ανεξάρτητες οικογένειες. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 86-103· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263. Για το έδικο βλ. ενδεικτ. Leicht, ό.π. σ. 48-53· C. Giardina, L' editto di Rotari e la codificazione di Giustiniano, Studi di Storia e diritto in onore di Enrico Besta, Milano χωρίς χρονολογία, σ. 73-127· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 108-110.

16. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263· P. Solinas, Η οικογένεια, στο F. Braudel – G. Duby, Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά, Αθήνα 1990, σ. 82-85· Lett, ό.π. σ. 111.

17. Βλ. ενδεικτ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 312-319· Z. Τσιρπανλής, Η Δυτική Ευρώπη στους μέσους χρόνους (5^{ος}–15^{ος} αι.), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 98-100· G. Giordanengo, Les féodalités italiennes, στο Les féodalités, Paris 1998, σ. 211επ.· Le Goff, ό.π. σ. 27-36.

18. Βλ. σχετ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία, τ. II, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 44-45· Solinas, ό.π. σ. 90-94.

19. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 264.

αλλαγές στους οικογενειακούς θεσμούς της μεσαιωνικής κοινωνίας. Η ρωμαϊκή εκκλησία με μια βαθιά ανανεωτική κίνηση θα καθοδηγήσει την κοινωνία με μια αποφασιστικότητα που δεν είχε επιδείξει μέχρι τότε. Οι κανόνες που αφορούν το γάμο μεταβάλλονται και οργανώνονται: Η απλή τελετή με τις εκκλησιαστικές ευχές που συνόδευαν τα νέα ζευγάρια αντικαθίσταται από τη σύλληψη της έννοιας του γάμου ως μυστηρίου, ιδέα ξένη τους περασμένους αιώνες²⁰. Οι κανονολόγοι της δυτικής εκκλησίας θα καθορίσουν με λεπτομέρειες τις προϋποθέσεις σύναψης ενός νόμιμου γάμου, ορίζοντας τους βαθμούς συγγένειας και την ηλικία των συναπτομένων και εμποδίζοντας τους πατέρες να παντρεύουν με τη βία τα παιδιά τους. Ο γάμος είναι πλέον μονογαμικός και διαρκής. Οι γονείς γίνονται σεβαστοί και βοηθούνται από τα παιδιά όταν μεγαλώσουν²¹. Η δύναμη που αποδίδεται στον πατέρα – αρχηγό της οικογένειας²² – θυμίζει τις εξουσίες που του απέδιδε το ρωμαϊκό δίκαιο. Μόνο που αυτή τη φορά παρατηρείται ποιοτική και ποσοτική διαφορά. Τα φαινόμενα έκθεσης και πώλησης των παιδιών μειώνονται, χωρίς όμως και να εξαφανίζονται πλήρως²³. Ο πατέρας κρατάει τον έλεγχο της περιουσίας μέχρι το θάνατο του εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο και την υπακοή των παιδιών του. Οι γενικές αυτές αρχές φαίνεται να επιβάλλονται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, αφού διοχετεύονται μέσω της κυρίαρχης θρησκευτικής ιδεολογίας της εποχής και κάνουν τις οικογένειες να παρουσιάζουν σοβαρές ομοιότητες μεταξύ τους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τοποθέτηση²⁴.

Αμοιρη σ' όλο αυτό το πνεύμα αναδιοργάνωσης του 11ου αιώνα δεν πρέπει να είναι ούτε η δημογραφική αύξηση που παρατηρείται αυτή την περίοδο και φαίνεται να συνεχίζει σταθερή, τουλάχιστον μέχρι και το 1250²⁵, ούτε φυσικά οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που έχουν ήδη αρχίσει να μορφώνονται στην Ιταλία και οι οποίες θα οδηγήσουν στην

20. Βλ. σχετ. Gaudemet, ό.π. σ. 70-72· G. Duby, Ο Ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας, Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη, Ηράκλειο 1996.

21. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια ευρύτερη μεταρρύθμιση. Βλ. σχετ. Christiane Klapisch-Zuber, Les femmes et la famille, στο J. Le Goff, L'homme médiéval, Paris 1989, σ. 324επ.· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 199επ.

22. Θα του αποδωθούν διαφορετικές ονομασίες ανάλογα με τις περιοχές: Magister domus στο Piemonte, Maior domus στο Friuli, Caput casae στη Lombardia. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 264.

23. Ενδεικτικός σχετικά είναι ο 26ος κανόνας της συνόδου του Λατερανού του 1179 που απαγορεύει όχι γενικά την πώληση των παιδιών, αλλά τουλάχιστον τη διάθεσή τους σε Σαρακηνούς και Ιουδαίους. Βλ. σχετ. Lett, ό.π. σ. 82.

24. Βλ. σχετ. Herlihy, ό.π. σ. 172.

25. Βλ. σχετ. Καραπιδάκης ό.π. σ. 259-263.

ακμή των πόλεων και της αστικής εμπορικής τάξης που αρχίζει να διεκδικεί μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας²⁶.

Οι πηγές για όλα τα παραπάνω και πάλι εξακολουθούν να είναι λίγες και κυρίως διάσπαρτες. Σημαντική μερίδα από αυτές ανήκει στην κατηγορία των αγιολογικών κειμένων. Η αξία των πηγών αυτών έχει τονιστεί επανειλημμένα από τους ιστορικούς. Διηγήσεις με καθοδηγητικό και παιδευτικό χαρακτήρα, αποτελούν ταυτόχρονα και μοναδικές πηγές ιστορικών πληροφοριών. Την περίοδο γύρω από την πρώτη χιλιετία παρατηρείται τόσο μια αύξηση στις αγιοποιήσεις που κάνει η ρωμαϊκή εκκλησία, όσο και μια άνθηση στους βίους που συγγράφονται. Είναι τρόπον τινά το αντιστάθμισμα στις θεσμικές αλλαγές που έχουν ξεκινήσει. Ένα ισχυρό ιδεολογικό όπλο που εκμεταλεύεται τη βιωμένη πραγματικότητα για την εξυπηρέτηση ενός συγκεκριμένου σκοπού.

Οι άγιοι, προστατευτικές υπάρξεις, που είναι εγκαταστημένες στον ουρανό και από εκεί βοηθούν τους ευσεβείς θνητούς και μεσολαβούν γι' αυτούς, χρησιμεύουν ταυτόχρονα και ως πρότυπα για εκείνους που θέλουν να κατακτήσουν την κατάσταση της αγιότητας. Οι αρετές τους, τα ανθραγαθήματα τους, αλλά κυρίως ορισμένες σημαντικές στιγμές της επίγειας ζωής τους, εξαίρονται για να αποτελέσουν παραδείγματα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για τη μεγάλη ευκαιρία της εκκλησίας να εισάγει τα νέα πρότυπα ζωής που προτείνει, μέσα από απλές ιστορίες, που είναι σίγουρη ότι θα γνωρίσουν μεγάλη διάδοση²⁷. Συνταγή παλιά και δοκιμασμένη.

Ο Βίος του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των παραπάνω. Ο άνθρωπος ο οποίος έζησε όλη του τη ζωή μέσα στην έσχατη φτώχεια, αρνούμενος οποιαδήποτε μορφή ιδιοκτησίας και ο οποίος παρόλα αυτά κρατήθηκε πάντοτε σταθερά μέσα στα όρια του ορθού δόγματος, προσηλωμένος στη ρωμαϊκή εκκλησία, αποτελούσε μια καλή απάντηση προς όλα τα σύγχρονα αιρετικά κινήματα που αμφισβητούσαν δυναμικά τον υλικό πλούτο που κατείχε η εκκλησία²⁸.

26. Βλ. σχετ. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.* σ. 75-88· J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 87επ.· Herlihy, *ό.π.* σ. 103-106, καθώς και H. Pirenne, *Le citta del Medioevo*, Roma 1995· M. Ascheri, *Istituzioni Medievali*, Urbino 1995, σ. 259επ.· Καραπιδάκης, *ό.π.* σ. 330-335. Βλ. επίσης ειδικότερα για την περιοχή της Umbria που αναφέρεται παρακάτω : D. Waley, *L' Umbria e lo stato papale nei secoli XII - XIV*, in *Storia e arte in Umbria nell' eta comunale*, Atti del VI Convegno di studi Umbri, Gubbio 26-30 Maggio 1968, II, Perugia 1971, σ. 271-287· D. Waley, J.C. Maire Vigueur, R. Manselli, *Comuni e signorie nell' Italia nordorientale e centrale : Lazio, Umbria, Marche e Luca*, Torino 1987 (*Storia d' Italia diretta da G. Galasso*), τ.VIII, 2, σ. 321-606.

27. Βλ. σχετ. A. Vauchez, *Le saint*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989, σ. 347-358, 367-372· Duby, *ό.π.* σ. 121επ.

28. Βλ. σχετ. G. Gonnet, *Valdès di Lione e Francesco d' Assisi*, καθώς και F. Porsia, N

Η ιστορία του Φραγκίσκου είναι λίγο πολύ γνωστή σε όλους. Ο Giovanni di Bernardone, γνωστός και ως Francesco, γεννήθηκε στην Ασίζη το 1182 και ήταν γιος ενός πλούσιου εμπόρου υφασμάτων. Η συμμετοχή του στον πόλεμο με τη γειτονική Περούτζια και η αιχμαλωσία που ακολούθησε, αποτέλεσαν την αφορμή για μια βαθιά θρησκευτική μεταστροφή. Αποκηρύσσει τα αγαθά του, εγκαταλείπει το σπίτι του πλούσιου πατέρα του και αρχίζει να ζει ως ζητιάνος συγχρωτιζόμενος με τους φτωχούς και τους λεπρούς της πόλης. Η ασκητικότητα του δεν αργεί να προσελκύσει πλήθος οπαδών οι οποίοι δεν διστάζουν να μοιραστούν μαζί του τη φτώχεια, τους ασκητικούς αγώνες και τις κακουχίες. Μετά από μια πολυτάραχη ζωή που θα τον οδηγήσει σε διάφορα μέρη του κόσμου (Άγιοι Τόποι, Αίγυπτος, Τυνησία, Ισπανία) θα πεθάνει, τον Οκτώβριο του 1226, άρρωστος και εξαντλημένος στην αγαπημένη του Ασίζη. Εκτός από μια διαθήκη, που θα συντάξει τις παραμονές του θανάτου του, ο Φραγκίσκος άφησε πίσω του αξιόλογα κείμενα και ποιήματα, που τον κατατάσσουν στους σημαντικούς ποιητές της εποχής του²⁹. Η μεγάλη φήμη του και τα πολλά θαύματα του θα οδηγήσουν το Γρηγόριο ΙΧ να τον αγιοποιήσει³⁰ δυο μόλις χρόνια μετά το θάνατο του, τον Ιούλιο του 1228³¹.

Από όλη αυτή την πολυτάραχη ζωή ενδιαφέρον εν προκειμένω παρουσιάζουν δυο περιστατικά που περιγράφονται στις πηγές και τα ο-

Parallelismi tra Valdo e Francesco, και τα δύο άρθρα στον τόμο *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Bari 1969, σ. 317-329 και 331-355· Τσιρπανλής, ό.π. σ. 167-169· Le Goff, *Ο πολιτισμός κτλ.*, σ. 125· L. Gatto, *Il Medioevo*, Roma 1994· Duby, ό.π. σ. 105επ., σ. 52-55, 63-65· Nicholas, ό.π. σ. 550-555.

29. Συγκεκριμένα σε αυτόν αποδίδονται : Ο δεύτερος κανόνας του τάγματος (1223) –ο πρώτος έχει χαθεί–, το περίφημο Άσμα των Δημιουργημάτων (*Il cantico delle creature*), η Διαθήκη (1226), Προσευχές, και Αλληλογραφία.

30. Η αγιοποίηση του αποτέλεσε αφορμή να γραφούν οι δύο βασικές πηγές που υπάρχουν για τη ζωή του. Πρόκειται για τη *Vita* από τον Thomae de Celano (*Thomae de Celano, Vita prima s. Francisci, Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 3-117, καθώς και *ASS Octobris II*, σ. 683-723, στο εξής «*Vita prima*») και για τη *Legenda Maior* από τον Bonventura (*Bonaventurae, Legenda maior s. Francisci, Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 557-652, καθώς και *ASS Octobris II*, σ. 742-798, στο εξής «*Legenda maior*»). Και οι δυο συγγραφείς υπήρξαν από τους βασικούς συντρόφους του αγίου. Σ' αυτούς τους δυο βίους θα προστεθούν αργότερα αφενός μια διασκευή της *Vita* και πάλι από τον Thomae de Celano, γνωστή ως *Vita secunda* (*Thomae de Celano, Vita secunda s. Francisci, Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 129-268, στο εξής «*Vita secunda*»), αφετέρου δε, το 14^ο πλέον αιώνα, μια ανθολογία από κείμενα και ιστορίες που αφορούν τον Άγιο, γνωστή ως *Fioretti* ή *Fiori dei tre compagni* (*Scripta Leonis, Rufini, et Angeli Sociorum s. Francisci, ASS Octobris II*, σ. 723-742, στο εξής «*Scripta tribus sociis*»).

31. Βλ. σχετ. G. Bessière – H. Vulliez, *Francesco, Il santo d' Assisi*, Trieste 1998· Chiara Frugoni, *Vita di un uomo : Francesco d' Assisi*, Torino 1995.

ποία δίνουν μια καλή εικόνα για το καθεστώς της πατρικής εξουσίας στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Πρόκειται αφενός για τη φυλάκιση του αγίου και αφετέρου για τη δίκη του, που έγινε ενώπιον του επισκοπικού δικαστηρίου της Ασίζης. Αλλά ας δούμε τα πράγματα από την αρχή.

Η περίοδος μεταστροφής του Φραγκίσκου οριοθετείται από ένα σημαντικό γεγονός. Ένα πρωί φορτώνει ένα άλογο με πολύτιμα υφάσματα από το μαγαζί του πατέρα του και πηγαίνει στην εμποροπανήγυρη μιας γειτονικής πόλης, όπου πουλάει εμπορεύματα και άλογο³². Τα χρήματα από την πώληση αυτή τα εμπιστεύεται στον εφημέριο της εκκλησίας του Αγίου Δαμιανού³³, για να τα διαθέσει για την επισκευή του ναού. Ο εφημέριος γνωρίζοντας την προέλευση τους και φοβούμενος την οργή του πατέρα του Αγίου³⁴, δεν τα αποδέχεται και εν τέλει παραμένουν παραπεταμένα σε κάποια άκρη. Η «κλοπή» αυτή θα δώσει το έναυσμα για μια σειρά βίαιων αντιδράσεων από μέρους του πατέρα. Μετά τις άκαρπες προσπάθειες του να εντοπίσει τον Φραγκίσκο, η εμφάνιση του στην πόλη θα τον εξαγριώσει ακόμη περισσότερο. Χωρίς να διστάσει, συλλαμβάνει το γιο του, τον αλυσοδένει και τον κλείνει σε ένα σκοτεινό δωμάτιο του σπιτιού του, γυμνό και χωρίς τροφή, ευελπιστώντας προφανώς να συνετίσει με αυτόν τον τρόπο τον επαναστάτη³⁵. Οι μέρες περνούν χωρίς όμως τα απαραίτητα δείγματα μεταστροφής που περίμενε. Και το χειρότερο, κατά τη διάρκεια μιας απουσίας του, η σύζυγος του θα απελευθερώσει το γιο της και θα τον αφήσει να φύγει³⁶.

Το περιστατικό περιγράφει σαφώς την ενάσκηση του δικαιώματος διορθώσεως (*jus corrigendi*) που είχε ο πατέρας πάνω στα υπεξούσια παιδιά του, μέρος του απεριόριστου δικαιώματος ζωής και θανάτου που εξ ορισμού εμπεριείχε η πατρική εξουσία³⁷. Ο Φραγκίσκος την εποχή αυτή

32. Vita prima IV,8 (ASS Octobris II, σ. 686).

33. Η εκκλησία του Αγίου Δαμιανού βρίσκεται στα περίχωρα της πόλης της Ασίζης και αποτέλεσε ένα από τα μέρη που ο άγιος συνήθιζε να αποσύρεται. Μετά το 1212 παραχωρήθηκε στην Αγία Κιάρρα και την ακολουθία της.

34. «... Timore parentum ...» θα τονίσει ο Thomae de Celano στη Vita prima, VI,13 (ASS Octobris II, σ. 687). Βλ. επίσης σχετ. και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 125.

35. «... Sicque omni miseratione subtracta, per plures dies eum in tenebroso loco reclusit ...» Vita prima V, 12 (ASS Octobris II, σ. 687) καθώς επίσης και Legenda maior κεφ. II,17 (ASS Octobris II, σ. 746).

36. «... Cum mater illius factum mariti non approbans ... liberum abire permisit ...» Vita prima, VI,13 (ASS Octobris II, σ. 687), βλ. επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568,123.

37. Το *ius vitae et necis* του ρωμαίου πατέρα ασκείται είτε με την έκθεση των νεογέννητων υπεξουσίων (*ius exponendi*), είτε με τη πώληση τους (*ius vendendi*), είτε τέλος με την επιβολή σωματικών ποινών (*ius corrigendi*). Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 73-76 και 87-91.

δεν πρέπει να ήταν μεγαλύτερος από 23 ετών, και προφανώς παρέμενε υπεξούσιος στον πατέρα του. Με τη φυλάκιση αυτή ενσυνείδητα ή ασυνείδητα ο πατέρας του ασκεί το δικαίωμα του εξουσιαστή – δικαστή, που του επιτρέπει να επιβάλλει ποινές στο εσωτερικό του οίκου του. Η κρατική εξουσία δεν φαίνεται να αναμειγνύεται πουθενά σ' αυτή την ιστορία, ακόμα και μετά τη διαφυγή του Φραγκίσκου. Εξάλλου η αδυναμία του πατέρα να φέρει πίσω το φυγάδα, έστω και με δικά του μέσα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι παρόμοιο δικαίωμα γινόταν μόλις ανεκτό από τις αρχές. Η οργάνωση των πόλεων – κρατών, που αναπτύσσεται αυτή περίπου την περίοδο, δεν πρέπει να έβλεπε θετικά παρόμοιες ενέργειες, που διεκδικούσαν δυναμικά ένα σημαντικό μέρος από τη νεαποκτηθείσα εξουσία.

Φυσικά η ιστορία δεν τελειώνει εδώ. Ο Pietro di Bernardone βλέποντας, μετά τη διαφυγή του γιου του, την αδυναμία του να αντιδράσει σε προσωπικό επίπεδο, αποφασίζει να τον εγκαλέσει για κλοπή ενώπιον του πολιτικού δικαστηρίου της πόλης. Η απαίτηση και πάλι να εφαρμοστεί ο κανόνας του ρωμαϊκού δικαίου που απαγόρευε την άσκηση αγωγής από μέρους του πατέρα κατά των υπεξουσίων του – και το αντίστροφο – μάλλον είναι αρκετά ουτοπική σε μια τόσο όψιμη περίοδο³⁸. Σε κάθε περίπτωση στην κλήση του να παρουσιαστεί ενώπιον του δικαστηρίου ο Φραγκίσκος, δασκαλεμένος λένε οι πηγές από τον επίσκοπο της Ασίζης Guido, θα προβάλλει την ιδιότητα του ως ανθρώπου που ανήκει στο περιβάλλον της εκκλησίας και θα αρνηθεί την αρμοδιότητα του δικαστηρίου να εκδικάσει την περίπτωση του³⁹. Όμως αυτό το νέο εμπόδιο δεν θα σταματήσει τον πατέρα του. Λίγες μέρες μετά θα εμφανιστεί ενώπιον του επισκοπικού δικαστηρίου κατηγορώντας και πάλι το γιο του για κλοπή και απαιτώντας την επιστροφή των χρημάτων που είχαν προέλθει από την πώληση του αλόγου και των εμπορευμάτων. Σ' αυτή τη δεύτερη πρόσκληση ο Φραγκίσκος δεν θα μπορέσει πλέον να απαντήσει με υπερκφυγές. Θα παρουσιαστεί ενώπιον του δικαστηρίου και αφού ακούσει τις απαιτήσεις του πατέρα του θα αποσυρθεί για λίγο για να επιστρέψει στη συνέχεια εντελώς γυμνός, με τα ρούχα του τακτοποιημένα σ' ένα πακέτο και το πουγκί με τα χρήματα εναποτιθεμένα πάνω τους. Σε σχετική ερώτηση του δικαστηρίου θα απαντήσει απευθυνόμενος στον

38. D.47.2.16. επανάληψη του χωρίου σε B.60.12.16. «Οὔτε ἡμεῖς κατὰ τῶν ὑπεξουσίων ὑμῶν ἔχομεν τὴν περὶ κλοπῆς ἀγωγὴν οὔτε αὐτοὶ καθ' ἡμῶν». επίσης C.2.2.3. [έτ.287] επανάληψη του χωρίου σε B.31.3.8. Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 247-250.

39. «... Consul vero nolentes ei vim facere, dixerunt patri : ex quo servitium Dei est aggressus, de potestate nostra exivit ...» Scripta tribus sociis VI, 19 (ASS Octobris II, σ. 729, 19), Βλ. επίσης τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 126.

πατέρα του: «Μέχρι τώρα σε ονόμαζα πατέρα μου πάνω στη γη, τώρα όμως μπορώ να πω με σιγουριά Πάτερ ημών ο εν τοις ουρανοίς, γιατί σ' αυτόν έχω εναποθέσει όλο το θησαυρό μου, και όλη μου την εμπιστοσύνη»⁴⁰. Ο επίσκοπος συγκινημένος από τη δήλωση και τη στάση του Φραγκίσκου θα σπεύσει να καλύψει με το μανδύα του τη γύμνια του, καλοσωρίζοντας τον με αυτόν τον τρόπο στην καινούργια του οικογένεια⁴¹.

Οι βιογράφοι του Αγίου είδαν σ' αυτή τη πράξη απογύμνωσης τη συμβολική άρνηση της κοσμικής ζωής, την απάρνηση των υλικών αγαθών, τη βούληση του Φραγκίσκου να εγκαταλείψει τη φυσική του οικογένεια και να εισέλθει γυμνός στη νέα του ζωή⁴². Η πληροφορία όμως για αυτή τη δίκη, πρέπει να αξιολογηθεί νομικά, αφού φαίνεται να υποκρύπτεται μια όχι και τόσο τυπική περίπτωση χειραφεσίας.

Η *emancipatio* (χειραφεσία) κατά το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν η με τη βούληση του πατέρα απελευθέρωση υπεξουσίου από τα πατρικά δεσμά, καθιστώντας τον με αυτόν τον τρόπο αυτεξούσιο. Ο τύπος και η διαδικασία μιας τέτοιας πράξης γνώρισε διάφορες παραλλαγές⁴³. Ο Ιουστινιανός θα εισαγάγει εντέλει τη χειραφεσία με δήλωση ενώπιον δικαστή ή αρμοδίου άρχοντα⁴⁴.

Βέβαια στην Ασίζη του 1200 δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς τι ακριβώς ίσχυε σχετικά. Δυο πληροφορίες που εντοπίστηκαν φαίνεται να δίνουν το γενικότερο πλαίσιο στο οποίο μπορεί να κινηθεί ο μελετητής. Αφενός λοιπόν είναι γνωστό ότι ήδη από τον 11^ο αιώνα το *Corpus Juris Civilis* είχε επανασυγκροτηθεί από τους νομικούς της Bologna και διδασκόταν σχολιασμένο στο πανεπιστήμιο της πόλης⁴⁵, αφετέρου δε υπάρχει

40. «... Usque nunc vocavi te patrem interris amodo autem securum dicere possum : Pater noster qui es in caelis, apud quem omnem thesaurum reposui, et omnem me fiduciam collocavi ...» *Legenda maior* II.20 (ASS Octobris II, σ. 746). Η δήλωση σε άλλη παραλλαγή επαναλαμβάνεται και στα *Scripta tribus sociis* VI.20 (ASS Octobris II, σ. 729), καθώς επίσης και στα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 130, και 570, 132.

41. *Vita prima* VI, 15 (ASS Octobris II, σ. 687-688), *Legenda maior*, II, 20 (ASS Octobris II, σ. 746), καθώς επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 124-125, και σ. 569, 127-129.

42. *Vita prima*, VI, 15 (ASS Octobris II, σ. 687-688), καθώς επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 128 και 570, 134 «... Ecce jam nudus cum nudo luctatur, et depositis omnibus que sunt mundi ... nudum sequerentur Christum dominum quem amabat ...».

43. Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 315-320.

44. C.8.48(49).5. [έτ. 531] επανάληψη του χωρίου σε B.31.3.6. καθώς επίσης και Inst.1.12.6 = Ινστ. Θεοφ.1.12.6. επανάληψη του χωρίου σε B.31.4.6.

45. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 65· Leicht, ό.π. σ. 112-117· Πετρόπουλος, ό.π. σ. 320-323· Καραγιαννόπουλος, ό.π. σ. 95-96· Γκόφας, ό.π. σ. 182-183· Giordanengo, ό.π. σ. 244.

η μαρτυρία των πολυπληθών πράξεων χειραφεσίας που σώζονται μέχρι σήμερα στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Η νομοθεσία της Γαληνοτάτης επέβαλλε για κάθε παρόμοια πράξη τη σύνταξη συμβολαιογραφικού εγγράφου το οποίο και στη συνέχεια ο νοτάριος είχε την υποχρέωση να το καταχωρίσει σε ειδικό κατάστιχο που διατηρούσε η Δουκική Γραμματεία. Η παλαιότερη σωζόμενη διάταξη που επιβάλλει αυτή την υποχρέωση καταχώρισης χρονολογείται το 1278, εποχή που δεν απέχει ιδιαίτερα από την περίοδο που εξετάζεται⁴⁶.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, φαίνεται ότι ούτε το ιουστινιάνειο δίκαιο ούτε και η πρακτική της χειραφεσίας ήταν άγνωστα και μακρινά στην ιταλική πραγματικότητα του 13^{ου} αιώνα. Η δίκη που εξετάζεται φαίνεται ότι εκτός από την εκδίκαση της κλοπής, αφορά και μια πράξη χειραφεσίας που κατά το ιουστινιάνειο τυπικό γινόταν ενώπιον του αρμόδιου δικαστή ή άρχοντα. Η δρομολόγηση του σχεδίου για τη εξέλιξη αυτή, όπως διαφαίνεται μέσα από τις πηγές, αποδίδεται στον επίσκοπο της Ασίζης Guido, αρωγό και υποστηρικτή των επιλογών του Φραγκίσκου. Το σχέδιο προφανώς του επισκόπου ήταν, μετά την περιέλευση της υποθέσεως στη δική του αρμοδιότητα, και την επιστροφή των χρημάτων στον πατέρα του Φραγκίσκου⁴⁷, να ασκηθεί στη συνέχεια η κατάλληλη πίεση ώστε να τον χειραφετήσει. Η χειραφεσία ήταν απαραίτητη για τον Φραγκίσκο μια που θα βοηθούσε να συνεχίσει απερίσπαστος από τις πιέσεις του πατέρα του τη ζωή που είχε επιλέξει, ιδιαίτερα μάλιστα αν ληφθεί υπόψη η άρνηση του να ενταχθεί σε κάποιο από τα υπάρχοντα μοναστικά τάγματα, γεγονός που θα του εξασφάλιζε το ασύδοτο από τις πατρικές οχλήσεις.

Από ότι προκύπτει από το βίο μόνο το πρώτο μέρος του σχεδίου πέτυχε. Ο αυθορμητισμός και η ορμητικότητα του Φραγκίσκου δεν επέτρεψαν την ομαλή συνέχιση της διαδικασίας. Δεν είναι ο Pietro di Bernardone που θα χειραφετήσει το γιο του, αλλά ο ίδιος ο γιος που θα απαρνηθεί τον πατέρα του. Η πανηγυρική δήλωση του Φραγκίσκου παραπέμπει στην τυπικότητα των φράσεων εκείνων που θα πρόφερε ένας πατέρας κατά τη χειραφεσία: «Δεν θα σε αποκαλώ πλέον πατέρα μου πάνω στη γη ...». Η συντριβή του Pietro di Bernardone είναι ολοσχερής. Μπροστά σε μια τέτοια δήλωση απάρνησης βλέπει να εξανεμίζεται και η τελευταία ελπίδα του να κρατήσει και να συνετίσει το γιο του. Η αποτυχία αυτή

46. Βλ. σχετ. Μ. Μανούσακας, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του δούκα της Κρήτης, Θησαυρίσματα 3(1964), σ. 79-80.

47. «... redde illi quam habes pecuniam ...» εμφανίζεται να τον συμβουλεύει ο επίσκοπος λίγο πριν από την δίκη. Βλ. Scripta tribus sociis VI,19 (ASS Octobris II, σ. 729).

θα του κοστίσει και απ' ό,τι παραδίδουν οι πηγές δεν θα παραλείψει στο μέλλον, όποτε του δωθεί ευκαιρία, να οικτίρει το γιο του για τις επιλογές του⁴⁸.

Όμως η απάρνηση αυτή θα σημαδέψει και τον ίδιο τον Φραγκίσκο. Δεν είναι τυχαίο που στο μέλλον θα εμμένει τόσο πολύ στο πατρικό πρόσωπο του Θεού, τονίζοντας τη βαθιά σχέση του Χριστού με το Θεό - πατέρα και τη μεγάλη σημασία της υπακοής του στο σωτηριολογικό σχέδιο⁴⁹.

Φυσικά δεν θα γίνει γνωστό ποτέ αν σε μια δεύτερη φάση ο Pietro di Bernardone χειραφέτησε το γιο του. Ίσως εντέλει να μην έχει και μεγάλη σημασία. Το σίγουρο είναι ότι δεν θα επιχειρήσει ξανά να τον κάνει να αλλάξει γνώμη φυλακίζοντας τον, αλλά θα τον αφήσει να συνεχίσει την πορεία που επέλεξε.

Το περιστατικό της δίκης, θεωρούμενο στην πραγματικότητα το σημείο - αφετηρία για τη νέα ζωή του Αγίου, θα λάβει πολύ γρήγορα τη θέση του στον εικονογραφικό κύκλο της ζωής του. Δυο παραστάσεις, η μία στην πάνω βασιλική της Ασίζης⁵⁰ και η άλλη στην capella Bardi, στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στην Φλωρεντία⁵¹, βγαλμένες και οι δυο από το χρωστήρα του Giotto⁵², θα αποτελέσουν το πρότυπο για κάθε μελλοντική απεικόνιση αυτής της σκηνής⁵³. Ο χωρισμός των προσώπων σε δύο ομάδες, οι οργισμένες κινήσεις του πατέρα που κρατά έκπληκτος τα ρούχα του γιου του, η χαρακτηριστική κίνηση του επισκόπου που καλύπτει με το μανδύα του τον Άγιο, το θείο που επισημαίνεται από την παρουσία στον ουρανό ενός χεριού που ευλογεί, όλα δείχνουν να υποβάλλουν με τη σχεδόν θεατρική τους ένταση το θεατή και τονίζουν την τραγικότητα της στιγμής. Η όλη σκηνή εξελίσσεται και στις δύο περιπτώσεις

48. Vita secunda, VII, 12. Καθώς επίσης και Scripta tribus sociis VII.23 (ASS Octobris II, σ. 730).

49. Ενδεικτικό σχετικά είναι το σχόλιο του Φραγκίσκου στο «Πάτερ ημών». Βλ. σχετ. Frugoni, ό.π. σ. 29-30.

50. Ο Giotto αγιογράφησε μεταξύ των ετών 1296-1304 την πάνω βασιλική της Ασίζης. Βλ. σχετ. A. Tomei, Giotto, La pittura, Firenze 1996, σ. 5-17.

51. Η Capella Bardi, αγιογραφήθηκε μεταξύ των ετών 1320-1325 από το εργαστήριο του Giotto. Βλ. σχετ. M. Franchi, Santa Croce, Firenze 1995, σ. 57-63· Tomei, ό.π. σ. 39-44.

52. Giotto di Bondone 1266-1337. Φλωρεντινός ζωγράφος που μαθήτευσε κοντά στον Cimabue και τον Cavallini. Προάγγελος της αναγέννησης δούλεψε σε πάρα πολλές πόλεις της Ιταλίας. Κατεξοχήν ζωγράφος του θρύλου των Φραγκισκανών αγιογράφησε πολλές από τις εκκλησίες του τάγματος. Βλ. ενδεικτ. Anne Muller von der Haegen, Giotto di Bondone, Köln 1998.

53. Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση της δίκης από τον Domenico Chirlandaio (1449-1494) στην εκκλησία της Αγίας Τριάδος στη Φλωρεντία.

μπροστά σε ένα επιβλητικό αρχιτεκτόνημα, προφανώς στην πλατεία της πόλης ή μπροστά από το επισκοπικό μέγαρο. Η συνοδεία του επισκόπου αποτελείται τόσο από λαϊκούς, όσο και από πρόσωπα που η εμφανής κουρά τους, τους κατατάσσει στις τάξεις των κληρικών. Οι λοξές ματιές που ρίχνει προς αυτούς ο επίσκοπος δηλώνουν το συμβουλευτικό τους ρόλο. Αντίστοιχα ο Pietro di Bernardone περιστοιχίζεται από μια ομάδα αστών που φαίνεται ότι έχουν έρθει για να στηρίξουν το αίτημα του και να συμπαρασταθούν στον αδικημένο πατέρα. Ο εναγόμενος Φραγκίσκος βρίσκεται πλέον προς την μεριά του επισκόπου που τον καλύπτει με την άκρη του ενδύματος του, υποδήλωντας με αυτόν τον τρόπο και την ετυμολογία του.

Ένα δικαστήριο λοιπόν που προεδρεύεται από τον επίσκοπο και συνεδριάζει σε υπαίθριο χώρο, παρουσία των συμβούλων του, των διαδίκων και φυσικά πολυπληθούς ακροατηρίου. Από την εικόνα μπορεί να ελλείπουν κάποια στοιχεία, αλλά η όλη αναπαράσταση φαίνεται να έπειθε τον άνθρωπο του 13^{ου} αιώνα, και να μην απείχε ιδιαίτερα από αντίστοιχες δίκες στις οποίες είχε συμμετάσχει είτε ως διάδικος, είτε ως ακροατής.

Συνοψίζοντας, οι λιγοστές πληροφορίες που παρέχονται από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης δίνουν μια ανάγλυφη εικόνα της άσκησης της πατρικής εξουσίας στην Ιταλία του 13^{ου} αιώνα. Ο πατέρας, ρυθμιστικός παράγοντας στην εσωτερική ισορροπία του οίκου του, διατηρεί ακόμη κάτω από την εξουσία του τα παιδιά του, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των εικοσιπέντε ετών. Κάποια από τα δικαιώματά του, περιορισμένα από την αυξανόμενη εξουσία που την εποχή αυτή εδραιώνουν οι πόλεις, γίνονται μόλις ανεχτά και φυσικά δεν πρέπει να ξεπερνούν το μέτρο. Για το υπερβάλλον υπάρχει πλέον μια ισχυρή πολιτική ή εκκλησιαστική δικαιοσύνη που έρχεται να καλύψει τα κενά. Οι χειραφεσίες, που κατά το ιουστινιάνειο σύστημα τελούνται ενώπιον δικαστηρίου, εξακολουθούν να εναπόκεινται στη βούληση του πατέρα, φαίνεται όμως ότι είναι δυνατόν να ασκηθούν ορισμένες πιέσεις σχετικά.

Βέβαια τίποτε δεν αποκλείει όλα τα παραπάνω να μη βρίσκονται πουθενά αλλού παρά μόνο στην καλπάζουσα φαντασία ενός ιστορικού του δικαίου. Η φυλάκιση του Αγίου πιθανόν να μην είναι παρά ένας κοινός αγιογραφικός τόπος, που χρησιμοποίησε ο συναξαριστής του για να προβάλλει την επιμονή του Φραγκίσκου στο ασκητικό ιδεώδες. Η περιβόητη δίκη, να μην αποτελεί τίποτε άλλο παρά το συμβολισμό της πανηγυρικής και δημόσιας απάρνησης των υλικών αγαθών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Ascheri, *Istituzioni Medievali*, Urbino 1995.
- G. Astuti, *Lezioni di storia del diritto italiano, Le fonti*, Padova 1953.
- G. Bessière – H. Vulliez, *Francesco, Il santo d' Assisi*, Trieste 1998.
- E. Besta, *La famiglia nella storia del diritto italiano*, Milano, 1962.
- Bonaventurae, *Legenda maior s. Francisci*, *Analecta Franciscana* X (1926-1946), σ. 557-652.
- F. Burgarella, S. Chierici, R. Fontaine, M. Guidetti, G. Penco, P. Poggio, M. Rouche, *L' Europa Barbara e Feudale*, τ. 1, Milano 1978.
- Δ. Γκόφας, *Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I-III, Αθήνα – Κομοτηνή 1985.
- Thomae de Celano, *Vita prima s. Francisci*, *Analecta Franciscana* X (1926-1946), σ. 3-117.
- Thomae de Celano, *Vita secunda s. Francisci*, *Analecta Franciscana* X (1926-1946), σ. 129-268.
- G. Duby, *Ο Ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας, Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη*, Ηράκλειο 1996.
- G. Ferrari dalle Spade, *Codificazione giustiniane e leggi Romane dei barbari*, στο *Scritti Giuridici*, τ. II, Milano 1954.
- M. Franchi, *Santa Croce*, Firenze 1995.
- Chiara Frugoni, *Vita di un uomo : Francesco d' Assisi*, Torino 1995.
- L. Gatto, *Il Medioevo*, Roma 1994.
- J. Gaudemet, *Το ρωμαϊκό θαύμα*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990.
- C. Giardina, *L' editto di Rotari e la codificazione di Giustiniano*, *Studi di Storia e diritto in onore di Enrico Besta*, Milano χωρίς χρονολογία, σ. 73-127.
- G. Giordanengo, *Les féodalités italiennes*, στο *Les féodalités*, Paris 1998, σ. 211-262.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993.
- J. Le Goff, *Il Medioevo, Alle origini dell' identità europea*, Roma 2001.
- G. Gonnet, *Valdès di Lione e Francesco d' Assisi*, *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Bari 1969, σ. 317-329.
- D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994.
- Ι. Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία*, τ. II, Θεσσαλονίκη 1990.
- N. Καραπιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης (5^{ος}-11^{ος} αι.)*, Αθήνα 1996.
- M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, τ. I-II [*Handbuch der Altertumswissenschaft*, X.3.3.1.2.] München 1971-1975.
- Christiane Klapisch-Zuber, *Les femmes et la famille*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989.
- P. S. Leicht, *Storia del diritto italiano, Le fonti*, Milano 1956.
- P.S. Leicht, *Storia del diritto Italiano, Diritto delle persone e di famiglia*, Milano 1960.
- D. Lett, *Το παιδί μέσα στη χριστιανοσύνη*, στο D. A. Bidon – D. Lett, *Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα*, Αθήνα 1999.

- G. Longo, *Diritto Romano*, τ. III, *Diritto di Famiglia*, Roma 1940.
- Μ. Μανούσακας, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του δούκα της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 3(1964), σ. 73-102.
- Anne Muller von der Haegen, *Giotto di Bondone*, Köln 1998.
- D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, Αθήνα 2000.
- L. Palumbo, *Il consiglio di famiglia nel diritto longobardo*, Lanciano 1896.
- Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I, Αθήναι 1963.
- H. Pirenne, *Le citta del Medioevo*, Roma 1995.
- F. Porsia, *Parallelismi tra Valdo e Francesco*, *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Bari 1969, σ. 331-355.
- P. Solinas, *Η οικογένεια*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990.
- A. Tomei, *Giotto, La pittura*, Firenze 1996.
- Z. Τσιρπανλής, *Η Δυτική Ευρώπη στους μέσους χρόνους (5^{ος}-15^{ος} αι.)*, *Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 98-100.
- A. Vauchez, *Le saint*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989.
- D. Waley, *L' Umbria e lo stato papale nei secoli XII – XIV*, in *Storia e arte in Umbria nell' eta comunale*, *Atti del VI Convegno di studi Umbri*, Gubbio 26-30 Maggio 1968, τ. II, Perugia 1971.
- D. Waley, J.C. Maire Vigueur, R. Manselli, *Comuni e signorie nell' Italia nordorientale e centrale : Lazio, Umbria, Marche e Luca*, Torino 1987 (*Storia d' Italia* diretta da G. Galasso), τ. VIII 2.
- Γ. Χατζάκης, *Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 2000 (διδακτορική διατριβή).
- A. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον*, Αθήνα 1946.